

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
«ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В 10-11 КЛАСАХ»

Студента Компанця Андрія

Науковий керівник

Мартиненко В.В.

Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

Рецензент _____

Рецензент _____

Допущено до захисту.

Завідувач кафедри _____

Ніжин 2024

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- 1.1. Типи та види наративних джерел та специфіка їх використання
- 1.2. Психолого-педагогічні особливості сприйняття наративних джерел учнями старших класів

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ У ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ 10-11 КЛАСІВ

- 2.1. Огляд наративних джерел, що використовуються в підручниках з всесвітньої історії
- 2.2. Характеристика наративних і візуальних джерел у контексті історичних подій

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ В 10-11 КЛАСАХ

- 3.1. Використання наративних та візуальних джерел під час уроків
- 3.2. Інтерактивні методи роботи з джерелами
- 3.3. Вплив джерел на формування критичного мислення учнів

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Одним із ключових завдань сучасної освіти є формування у школярів критичного мислення, уміння аналізувати інформацію, робити самостійні висновки та орієнтуватися в історичних процесах. Всесвітня історія, як навчальна дисципліна, відіграє важливу роль у розвитку цих навичок, оскільки вона пропонує учням можливість зануритися в історичні епохи, події та життя народів різних часів. Одним із ефективних інструментів для цього є використання історичних джерел, зокрема наративних джерел, що дозволяють відтворити минуле через свідчення безпосередніх учасників подій чи їх сучасників.

Впровадження компетентнісного підходу в шкільному навчанні вимагає перегляду підходів до створення підручників з історії. Основний акцент під час розробки навчальних матеріалів має бути зроблений на активну взаємодію учнів з історією, тобто на використання історичних джерел для аналізу та тлумачення подій минулого.

Історична наука вивчає події, які вже відбулися, такі як культурні та економічні досягнення давніх цивілізацій, діяльність видатних правителів, військових лідерів, учених, митців, політиків і письменників, а також перебіг війн і мирних переговорів. Через це стандартні методи дослідження не завжди ефективні, оскільки неможливо безпосередньо спостерігати минулі події або поспілкуватися з їх учасниками чи очевидцями. Саме тому використання історичних джерел у навчальному процесі є необхідною умовою для вивчення історії. Дані, отримані з аналізу цих джерел, дозволяють детально відтворити минуле і глибше його зрозуміти. У цьому сенсі історичні джерела виступають своєрідним "мостом" між минулим і сьогоденням, який дозволяє досліднику зануритися в епоху та краще зрозуміти її події.

Джерела традиційно поділяють на кілька категорій, зокрема речові, письмові, усні та візуальні. Наративні джерела, як частина письмових, включають тексти, що містять суб'єктивне бачення подій, зокрема літописи, мемуари, хроніки, листи, щоденники та інші тексти, в яких описуються історичні події чи процеси. Саме через такі джерела учні можуть глибше зрозуміти контекст епохи, побачити різні точки зору та критично осмислити інформацію. Використання наративних джерел у навчальному процесі сприяє формуванню не лише знань, а й навичок аналізу, порівняння та синтезу інформації.

Варто зазначити, що наративні джерела мають як свої переваги, так і обмеження. З одного боку, вони дозволяють побачити події очима безпосередніх учасників і зрозуміти особисті переживання та емоції, які були присутні у ті часи. З іншого боку, такі джерела можуть містити суб'єктивні оцінки та бути упередженими, що вимагає від учнів вміння критично аналізувати текст і відокремлювати факти від думок. У зв'язку з цим, роль вчителя полягає не лише у тому, щоб запропонувати учням текст наративного джерела, але й навчити їх працювати з такими матеріалами: аналізувати їх структуру, шукати приховані смисли, враховувати контекст створення джерела та наміри автора.

Проте у сучасній українській школі питання використання наративних історичних джерел на уроках всесвітньої історії є недостатньо вивченим. Існує потреба в аналізі того, як ці джерела інтегруються у шкільну програму, наскільки ефективно їх використовують вчителі та яким чином вони впливають на розвиток історичного мислення учнів. Традиційні методи викладання історії часто орієнтовані на запам'ятовування фактів, тоді як робота з джерелами відкриває можливість для глибшого розуміння історії та формування в учнів критичного мислення.

Відмітимо той факт, що дослідження використання історичних джерел у викладанні всесвітньої історії 10-11 класах має значну теоретичну та практичну основу. У сучасній історико-педагогічній науці та методиці викладання джерела розглядаються як невід'ємний компонент навчального процесу, спрямованого на розвиток критичного мислення та демократичних цінностей у школярів.

Умовно, історіографію проблеми магістерського дослідження ми можемо поділити на два тематичних напрями: сучасна українська історіографія та зарубіжна.

Проблема методичного використання історичних джерел на уроках історії була і залишається важливою темою для дослідження багатьох науковців, серед яких варто відзначити праці О. Пометун, В. Мисана, О. Степаніщевої, Л. Задорожньої, Т. Ковбасюк та інших [2,3,4]. Наприклад, кандидат педагогічних наук Л. Задорожна вказує на важливість розуміння учнями природи історичних знань і критичного сприйняття інтерпретацій історії, вміння аргументувати власне бачення історичних подій. Т. Ковбасюк наголошує на необхідності поступового формування в учнів навичок роботи з історичними джерелами, де важливим є принцип поступового збільшення рівня самостійності учнів у роботі з документами. Проте методика використання джерел на уроках історії, особливо в суспільно-гуманітарних класах, все ще потребує подальшого вдосконалення.

Також, у сучасних українських працях особливу увагу приділяється дослідницькому підходу до викладання історії. Так, І. Мороз у своїй розвідці «Особливості роботи з історичними джерелами в умовах дослідницького навчання» наголошує на необхідності впровадження в навчальний процес активних методів роботи з джерелами, що дозволяють учням самостійно відкривати нові аспекти історії через аналіз і інтерпретацію матеріалів минулого. Це дозволяє формувати у школярів навички наукового дослідження, що є важливою складовою компетентнісного підходу в

освіті[5]. Зазначена тематика знайшла своє відображення в наступних роботах [3]. Так, у методичному посібнику «Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання всесвітньої історії в основній школі», автори розглядають дослідницьку діяльність як ключовий компонент сучасної історичної освіти, наголошуючи на необхідності використання джерел як інструменту для розвитку критичного мислення та самостійної аналітичної діяльності учнів. У праці також наводяться конкретні приклади методик роботи з джерелами, що можуть бути застосовані вчителем та студентом у шкільній практиці.

Відмітимо той факт, що у контексті вивчення шкільного курсу історії в 10-11 кл. актуальними є концептуальні підходи до конструювання навчальних матеріалів, що ґрунтуються на історичних джерелах. Українські науковці у своїй роботі «Концептуальні підходи до конструювання практикуму “Історія України в джерелах”» розробляють методика створення навчальних матеріалів, які базуються на аналізі джерел [3]. Це сприяє тому, що учні не лише отримують інформацію про історичні події, а й вчаться працювати з джерелами, осмислювати їхній контекст і значення.

Таким чином, дослідницький підхід до викладання історії, висвітлений у сучасних українських працях, акцентує на важливості активної роботи учнів з історичними джерелами. І. Мороз та інші науковці підкреслюють, що аналіз і інтерпретація матеріалів минулого сприяють розвитку навичок наукового дослідження та критичного мислення учнів. Методики, представлені в посібниках, демонструють, як використання джерел може підсилити самостійну аналітичну діяльність школярів, формуючи їхню здатність критично осмислювати історичні події.

Зазначимо, що європейська історична наука також приділяє значну увагу досліджуваній проблематиці. Важливий внесок у розробку європейського досвіду викладання історії зробив Х. Кріїнс [5]. Так, у праці, він зазначає, що вивчення історії в європейських країнах значною мірою орієнтоване на формування у школярів розуміння єдності та різноманітності історичного

процесу. Автор акцентує увагу на тому, що історичні джерела використовуються як основа для міждисциплінарного підходу, який дозволяє учням краще усвідомлювати зв'язок між різними епохами та культурами.

Також, важливий внесок у розробку даної теми вніс К. Галлагер. У своїй праці «Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості» наголошує, що викладання історії не повинно зводитися лише до передачі фактів, а має сприяти формуванню в учнів навичок критичного мислення, аналізу різних точок зору та розуміння цінностей демократії та толерантності [6]. На думку автора, робота з історичними джерелами створює сприятливі умови для розвитку цих компетентностей, оскільки вимагає від учнів здатності самостійно оцінювати події минулого та їх вплив на сучасність.

Цікавим є також доробок Р.Страдлінг [5] . У своєму посібнику для вчителів «Багаторакурсність у викладанні історії» автор пропонує підхід, що полягає у репрезентації історичних подій з різних точок зору, використовуючи для цього історичні джерела. Він наголошує на необхідності враховувати складність і багатогранність історичного процесу, що дозволяє уникнути однобічності та спрощених трактувань подій.

Отже, в історіографії викладання історії з використанням наративних джерел простежується спільна ідея про важливість критичного осмислення історії через роботу з першоджерелами. Такий підхід дозволяє учням не лише засвоювати знання, але й активно їх аналізувати та оцінювати, що є важливою складовою сучасної компетентнісної освіти.

Таким чином, дослідження цієї проблеми є актуальним у контексті реформування української освіти та впровадження компетентнісного підходу, який передбачає розвиток у школярів навичок критичного мислення та самостійного аналізу інформації. Використання наративних джерел у процесі

викладання всесвітньої історії може стати важливим елементом цього підходу, сприяючи більш глибокому розумінню учнями історичних подій і процесів.

Отже, висвітлення вищезазначеної теми є важливим не лише для вчителів історії, але й для всіх, хто займається питаннями розвитку критичного мислення у школярів старшої школи. Вивчення та застосування наративних джерел дає можливість зробити уроки історії більш інтерактивними, цікавими та змістовними, сприяючи формуванню у школярів глибокого і багатостороннього розуміння минулого.

Мета магістерської роботи полягає у дослідженні можливостей і методик використання наративних історичних джерел у шкільному курсі всесвітньої історії. Особливу увагу буде приділено аналізу наявних підходів до викладання історії у школі, вивченню прикладів застосування наративних джерел у навчальному процесі та визначенню методичних рекомендацій щодо їх ефективного використання. У роботі також будуть розглянуті конкретні приклади наративних джерел, які можуть бути використані у навчанні, та запропоновані способи їх інтеграції в уроки всесвітньої історії.

Об'єктом дослідження є процес навчання та викладання всесвітньої історії у 10-11 класах середніх загальноосвітніх шкіл, з акцентом на інтеграцію наративних джерел у навчальну програму.

Предметом дослідження є використання наративних джерел (історичних текстів, мемуарів, документів, художніх творів, кінофільмів та інших видів наративів) у процесі викладання історії, а також їхній вплив на формування історичних знань, критичного мислення та розуміння історичних подій старшокласниками.

Для досягнення цієї мети в ході дослідження необхідно вирішити такі дослідницькі завдання:

1. Аналіз теоретичних підходів до викладання історії з використанням наративних джерел:

- Огляд наукової та методичної літератури з теми використання історичних джерел у навчальному процесі.
- Визначення основних принципів і підходів до використання наративних джерел у викладанні історії.

2. Дослідження ролі наративних джерел у формуванні компетентностей учнів:

- Вивчення значення наративних історичних джерел для розвитку критичного мислення, аналітичних та дослідницьких навичок у школярів.
- Виявлення переваг і недоліків використання наративних джерел у навчальному процесі.

3. Аналіз шкільних програм та підручників з історії:

- Огляд сучасних шкільних програм та підручників всесвітньої історії для виявлення місця і ролі наративних джерел у навчальних матеріалах.
- Оцінка відповідності підручників сучасним вимогам компетентнісного підходу до навчання.

4. Розробка методичних рекомендацій щодо використання наративних джерел:

- Створення методичних рекомендацій для вчителів щодо ефективного використання наративних джерел на уроках всесвітньої історії.

- Розробка практичних завдань і вправ для роботи з наративними джерелами, які сприятимуть розвитку критичного мислення учнів.

Методи дослідження: при написанні кваліфікаційної роботи використані як загальнонаукові, так і спеціальні методи досліджень. При роботі з теоретичною частиною, а саме з аналізом наукової та методичної літератури особливу увагу приділяється публікаціям, що висвітлюють значення наративних підходів у розвитку критичного мислення та аналітичних здібностей учнів. У практичній частині кваліфікаційної роботи, яка спрямована на оптимізацію роботи з наративними джерелами на уроках всесвітньої історії у 10-11 класах, містяться практичні та методичні рекомендації щодо застосувань елементів та сюжетів наративних джерел на уроках всесвітньої історії.

Практичне значення одержаних результатів: *Теоретичне* значення полягає у виявленні специфіки роботи з наративними джерелами для розвитку ключових компетентностей школярів, таких як критичне мислення, самостійна робота з інформацією, вміння оцінювати достовірність даних та робити висновки на основі аналізу джерел. Це дослідження створює основу для подальшого вивчення методики викладання історії з використанням наративних підходів, зокрема в контексті сучасної освітньої парадигми, що акцентує увагу на компетентнісному підході. *Практичне* значення дослідження полягає в його безпосередньому впливі на освітню практику, зокрема на методику викладання історії в старших класах. Дослідження пропонує конкретні методичні рекомендації для вчителів щодо ефективного використання наративних джерел на уроках всесвітньої історії. Це дозволить педагогам застосовувати нові підходи до викладання, сприяючи активній участі учнів у навчальному процесі та розвитку в них дослідницьких навичок.

Апробація. Результати дослідження викладені автором у статті «Теоретичні засади використання наративних джерел у шкільному курсі всесвітньої історії//Історичний альманах. – Ніжин, 2024. – №17.

Структура та обсяг роботи: дана кваліфікаційна робота складається зі вступу, основної частини, яка включає в себе два окремих розділи (кожен з розділів містить окремі пункти), які висвітлюють окремі особливості досліджуваного питання, висновків, списку використаних джерел та анотацій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

1.1 Типи та види наративних джерел та специфіка їх використання

Історія є однією з основних дисциплін у шкільній програмі, особливо в класах суспільно-гуманітарного профілю, де вона займає провідне місце. Вивчення історії сприяє формуванню як предметних, так і загальних компетентностей, за допомогою яких можна оцінити рівень знань та вмінь учнів. Важливу роль у цьому процесі відіграє робота з історичними джерелами під час уроків. Учні, працюючи з документами, розвивають навички аналізу, критичного мислення і здатність робити власні висновки. У навчальних програмах з історії, значна увага приділяється роботі з різними типами джерел, особливо під час практичних занять.

У сучасній історичній науці виділяють кілька типів джерел: наочні (ілюстрації, плакати, археологічні артефакти тощо), усні (перекази, свідчення) та письмові (книги, листи, документи). Найбільш доступними для шкільного викладання є текстові джерела, зокрема ті, що репрезентовані в підручниках. [3]

Безперечним є той факт, що учасні уроки історії неможливо уявити без використання різних типів джерел. Вчитель повинен дати учням можливість працювати з першоджерелами, наблизивши їх до минулого, допомагаючи відчутти епоху, її атмосферу та контекст. Документальні матеріали сприяють засвоєнню найважливіших фактів, понять і закономірностей суспільного розвитку. Важливо, щоб кожен вчитель розробив власний алгоритм роботи з джерелами різних видів, що сприятиме кращому засвоєнню матеріалу учнями. [2]

Наративні джерела є важливим компонентом історичних досліджень, оскільки вони відображають розповіді, описи та інтерпретації подій минулого з точки зору конкретних авторів або учасників подій. Існує кілька типів і видів наративних джерел, кожен із яких має свої особливості, функції та контекст виникнення. Слід розглянути основні типи наративних джерел та їх види:

- **Хроніки**

Це історичні записи, які надають послідовний виклад подій у хронологічному порядку. Хроніки часто створювалися офіційними особами, такими як монахи або придворні історики, і зазвичай зосереджені на політичних чи релігійних подіях. Основна мета хронік — фіксувати події без глибокого аналізу їхніх причин або наслідків.

- **Біографії та мемуари**

Це особисті або офіційні твори, які фокусуються на житті конкретної особи. Біографії створюються третіми особами, тоді як мемуари є автобіографічними розповідями. Ці джерела часто висвітлюють події через призму особистого досвіду автора або його героя.

- **Літературні твори**

Художня література може виступати як наративне джерело, оскільки багато письменників використовують історичні події, соціальні явища або особистий досвід для створення сюжетів. Літературні твори часто відображають суспільні настрої, ідеології та культурні цінності свого часу.

- **Епістолярні джерела (листи)**

Листи можуть бути надзвичайно цінними наративними джерелами, оскільки вони часто відображають приватні думки та емоції їхніх авторів. Вони також можуть надавати важливу інформацію про політичну ситуацію, міжособистісні стосунки, соціальні проблеми тощо.

- **Офіційні документи**

Хоча офіційні документи, як правило, не є наративними у класичному сенсі, деякі з них можуть включати розповідні елементи. Наприклад, дипломатичні звіти, судові вироки або законодавчі акти іноді містять описи подій або обставин, які можна використовувати як наративне джерело.

- **Щоденники**

Щоденники — це особисті записи подій, які часто відображають повсякденне життя, думки та переживання автора. Вони надають унікальну можливість побачити події з перспективи звичайних людей.

- **Проповіді та релігійні тексти**

Ці джерела містять релігійні та етичні наративи, які можуть відображати світогляд епохи, розповіді про події, міфи та легенди, пов'язані з вірою.

- **Усна історія та інтерв'ю**

Усні свідчення або інтерв'ю є сучасними наративними джерелами, які базуються на особистих спогадах і досвіді людей. Цей вид джерел може включати як інтерв'ю з учасниками подій, так і записи традиційних усних історій.

Наративні джерела мають різноманітну природу, але всі вони допомагають історикам реконструювати минуле, зрозуміти суспільні й культурні процеси. Однак важливо пам'ятати, що будь-яке наративне джерело відображає суб'єктивну точку зору, тому його необхідно критично аналізувати, враховуючи контекст створення, особистість автора та мету створення тексту.

У науковій літературі існують різні підходи до використання писемних джерел[4]. Основною метою є оволодіння учнями навичками роботи з історичними документами. За думкою експертів Ради Європи, найважливішими навичками є: аналіз джерел, врахування їх особливостей,

формулювання запитань і пошук на них відповідей, здатність чітко висловлювати свої думки як усно, так і письмово, а також уміння розпізнавати дезінформацію та виявляти упередженість.

Існує кілька типів інтерпретації історичних джерел: науково-історична, до якої належать праці професійних істориків; освітня, що представлена підручниками та навчальними матеріалами; художня – це романи, драматичні твори про минуле; популярна історія, зокрема матеріали ЗМІ та науково-популярні публікації; та персональна, яка включає мемуари, спогади й листи.

Фахівці вважають, що формування навичок роботи з історичними джерелами має відбуватися поетапно. Спершу створюється мотиваційна основа для дій, після чого учні опановують алгоритм роботи під керівництвом учителя, а згодом – самостійно обирають джерела для аналізу. Такий підхід дозволяє учням оцінити ефективність своєї роботи й досягнути високого рівня самостійності та компетентності в роботі з історичними джерелами. [3]

При роботі з текстовими джерелами на уроках історії важливо навчити учнів їх правильно інтерпретувати. Це передбачає встановлення чітких цілей для роботи з різними типами джерел і дотримання послідовності у формуванні ключових навичок.

Сучасні науковці виділяють кілька освітніх функцій та методичних прийомів для дослідження історичних текстів, зокрема:

1) **Ілюстративно-інформаційна функція** – застосовується на репродуктивному рівні, коли учні сприймають інформацію, представлену в історичному документі. Це досягається через цитування, коментоване читання, переказ або персоніфікацію.

2) **Пізнавально-розвиваюча функція** – полягає в розв’язанні завдань різної складності (репродуктивних, проблемних, творчих), що сприяє розвитку мислення, відповідно до принципів розвивального навчання.

3) **Практично-узагальнююча функція** – стосується здатності учнів узагальнювати матеріал і оформлювати його у вигляді конспектів, тез, таблиць чи схем. Важливу роль у цьому процесі відіграє ведення учнівських записів.

4) **Ціннісно-смілова функція** – пронизує весь навчальний процес і реалізується за умови дотримання основних принципів історичної науки та освіти.

На нашу думку, для того, щоб ефективніше використовувати наративні історичні джерела на уроках історії у старшій школі, слід дотримуватися кількох методичних принципів:

- Вчитель повинен ретельно відбирати різні історичні джерела на основі наукових критеріїв, таких як зміст, обсяг та тип документу.
- Робота з письмовими джерелами повинна враховувати вікові особливості учнів та специфіку матеріалу з історії України.
- Вчитель має допомагати учням поступово розвивати вміння працювати з документами, починаючи з базових навичок і переходячи до більш складних.

- Організація навчальної роботи з документами має бути поетапною: від виконання завдань за зразком вчителя до більшої самостійності учнів, аж до творчого рівня.

Для більш поглибленого вивчення пропонуємо розглянути також інші критерії для вибору історичних джерел, зокрема це документи, які повинні відповідати програмі, сприяти актуалізації знань, бути доступними для учнів, включати деталі, що допомагають зрозуміти події, викликати емоційний відгук, а також містити різні погляди на події. Робота з документами включає різні завдання, такі як читання, переказ, складання плану, обговорення змісту та критична оцінка документів. Важливо, щоб учитель керував цим процесом, надаючи перевагу евристичній бесіді, яка активізує учнів до самостійного дослідження.

Наприклад, на думку О. Пометун, дослідження документів має відбуватися поступово: спочатку вчитель показує приклад, потім учні аналізують документ під керівництвом вчителя і, зрештою, працюють самостійно. Дослідниця даної теми Л. Задорожна пропонує ширшу схему взаємодії вчителя й учня, де спочатку ставиться загальне питання, далі документальний матеріал поділяється на групи, до яких учні отримують завдання. Після роботи з документами учні узагальнюють знання, формулюють висновки і вирішують загальне питання уроку [4] .

Методичні підходи до роботи з історичними джерелами можуть варіюватися залежно від типу джерела і рівня підготовки учнів. Учитель має створити алгоритм дослідження джерел, який дозволить учням розвивати навички аналізу, порівняння та критичного мислення.

Науковець радить аналізувати документи через такі запитання: хто написав документ, чому, чи можна довіряти автору, для кого був написаний документ і чи є він об'єктивним. У свою чергу, Л. Задорожна вважає, що найкращою

формою роботи з джерелами є евристична бесіда, що складається з кількох етапів, включаючи підготовку, аналіз і творче застосування знань для вирішення проблемних питань [4].

Отже, основна мета вивчення історичних документів на уроках полягає в тому, щоб навчити учнів ефективно працювати з джерелами. Цей процес повинен бути поступовим і відбуватися під керівництвом вчителя. Важливо дотримуватися принципів логіки та послідовності, щоб сформувати в учнів необхідні навички роботи з документами. Для цього вчитель має створити оптимальний алгоритм аналізу текстових джерел, враховуючи вікові особливості учнів і їх рівень підготовки до такої діяльності. Науковці пропонують різні підходи до поетапного вивчення документів, яке зазвичай включає візуальне ознайомлення, вилучення інформації та її інтерпретацію. Використання письмових джерел на уроках історії в суспільно-гуманітарних класах стає дедалі важливішим і вимагає подальшого дослідження.

1.2. Психолого-педагогічні особливості сприйняття наративних джерел учнями 10-11 класів

Вивчення історії в 10-11 класах потребує глибокого осмислення текстів і документів, що відображають різні історичні епохи, події, явища та процеси. Наративні джерела займають особливе місце в цьому процесі, адже вони передають не лише фактичну інформацію, а й суб'єктивне бачення автора, його ставлення до подій. Важливо розуміти, що психолого-педагогічні особливості учнів старших класів визначають їхні можливості щодо сприйняття таких джерел, їх аналізу, інтерпретації та критичного мислення.

Учні старших класів перебувають на етапі інтенсивного розвитку когнітивних і емоційних здібностей. Вони активно розвивають абстрактне мислення, здатність аналізувати складні явища і процеси, а також схильні до самостійної оцінки та інтерпретації інформації. На цьому етапі вони здатні працювати з більш складними наративними джерелами, порівнювати різні

точки зору, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки і формулювати власні висновки [1] .

Важливими аспектами цього віку є також розвиток самосвідомості і пошук власної ідентичності. Це впливає на сприйняття історичних текстів, оскільки учні часто шукають у них відповіді на питання про своє місце в суспільстві, роль історії у формуванні їхнього світогляду. Зважаючи на це, робота з наративними джерелами може сприяти формуванню критичного мислення, розвитку емоційного інтелекту та моральних цінностей учнів.

Наративні джерела, такі як мемуари, листи, публіцистичні статті, художні твори та інші форми письмових свідчень, вимагають від учнів не лише уваги до фактів, але й здатності аналізувати інтерпретації авторів, оцінювати їхню об'єктивність, ідентифікувати можливі упередження та суб'єктивні моменти [1].

Для учнів старших класів характерні такі особливості сприйняття наративних джерел:

1. Підвищена чутливість до контексту. Учні старших класів здатні сприймати історичні події в контексті певної епохи, соціально-політичних умов і ідеологічних впливів. Це дозволяє їм не лише приймати подані факти, а й аналізувати їх у ширшому історичному контексті.

2. Здатність до критичної оцінки. Учні в цьому віці вже мають базові навички критичного мислення, що дозволяє їм аналізувати наративні джерела з точки зору достовірності, тенденційності та об'єктивності. Вони можуть ставити під сумнів певні твердження авторів, порівнюючи різні джерела та шукаючи більш виважені висновки.

3. Емоційне сприйняття інформації. Враховуючи емоційну чутливість учнів цього віку, наративні джерела, особливо ті, що відображають особисті переживання авторів, можуть викликати глибокий емоційний відгук. Це

дозволяє учням не лише інтелектуально, а й емоційно залучатися до вивчення історії.

4. Творча інтерпретація текстів. Учні старших класів часто схильні до самостійної інтерпретації наративних джерел, що може стати основою для розвитку їхньої креативності. Наприклад, вони можуть намагатися уявити себе на місці автора або учасників подій, що сприяє більш глибокому розумінню матеріалу.

Для ефективної роботи з наративними джерелами на уроках історії в старших класах вчитель повинен використовувати методи, які відповідають психолого-педагогічним особливостям учнів.

Доцільно застосовувати наступні підходи:

1. Етапність роботи з джерелом. Робота з наративними джерелами повинна відбуватися поетапно: спочатку візуальне ознайомлення з текстом, далі аналіз змісту та контексту, а потім інтерпретація отриманої інформації. Такий підхід допомагає учням поступово занурюватися в текст, не втрачаючи важливих деталей.

2. Застосування евристичних бесід. Метод евристичної бесіди дозволяє залучати учнів до активної роботи з джерелом через серію питань, що спонукають їх до самостійного аналізу та рефлексії. Це підвищує рівень залученості учнів у процес вивчення наративів та допомагає їм формувати власні висновки.

3. Критичний аналіз джерел. Важливо навчити учнів оцінювати джерела з точки зору їхньої достовірності та можливих упереджень автора. Для цього можна використовувати такі прийоми, як порівняння кількох джерел, що описують ту саму подію, або проведення дискусій щодо можливих мотивів автора.

4. Історична реконструкція. Цей метод полягає в тому, що учні на основі наративних джерел реконструюють певні історичні події або явища. Це сприяє не лише глибшому розумінню подій, а й розвитку навичок аналізу, синтезу інформації та її творчої інтерпретації.

5. Творчі завдання. Використання творчих завдань, таких як написання есе, створення власних текстів або художніх проєктів на основі наративних джерел, допомагає учням виразити своє розуміння історичних подій. Це сприяє розвитку критичного мислення та творчого потенціалу учнів.

Незважаючи на те, що учні старших класів мають досить розвинені інтелектуальні та емоційні здібності, робота з наративними джерелами може викликати певні труднощі. До найбільш поширених проблем можна віднести:

- 1. Складність текстів.** Багато наративних джерел, особливо ті, що написані в минулі століття, можуть містити складні для сприйняття мову, стилістику та терміни. Це може ускладнювати процес розуміння змісту та вимагати додаткового пояснення від вчителя.
- 2. Суб'єктивність джерел.** Багато наративних джерел відображають особисті погляди авторів, що може створювати проблеми з об'єктивністю оцінки подій. Учням може бути складно зрозуміти, як відрізнити факти від суб'єктивних інтерпретацій.
- 3. Емоційне навантаження.** Наративи, що відображають трагічні або важкі історичні події, можуть викликати у старшокласників сильні емоції, що іноді ускладнює їх здатність до об'єктивного аналізу.

Для успішної роботи з наративними джерелами на уроках історії важливо, щоб вчителі враховували індивідуальні особливості учнів та застосовували відповідні педагогічні підходи. Ось декілька ключових рекомендацій:

1. Диференційований підхід. Враховуючи різний рівень підготовленості учнів, вчитель повинен пропонувати завдання різної складності, щоб кожен учень міг працювати на своєму рівні.

2. Акцент на інтерпретацію та дискусію. Важливо стимулювати учнів до інтерпретації джерел і проведення дискусій, щоб розвивати їхнє критичне мислення та вміння формулювати аргументовані висновки.

3. Підтримка емоційного стану. При роботі з важкими історичними наративами вчителю варто звертати увагу на емоційний стан учнів і створювати безпечне середовище для обговорення таких тем.

Таким чином, наративні джерела є важливим інструментом у вивченні історії старшокласниками, оскільки дозволяють не лише отримати фактичну інформацію, а й розвинути критичне мислення та навички інтерпретації. Вчитель має враховувати психолого-педагогічні особливості учнів цього віку та використовувати ефективні методи для роботи з такими джерелами.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ У ПІДРУЧНИКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ 10-11 КЛАСІВ

2.1. Огляд наративних джерел, що використовуються в підручниках з всесвітньої історії

Історія першої половини ХХ ст. охоплює ключові події, які радикально змінили світ: Велика депресія, Перша світова війна, Друга світова війна, становлення тоталітарних режимів, початок Холодної війни. Для старшокласників цей період є важливим для розуміння формування сучасного світу, тому окремі параграфи підручників з всесвітньої історії для 10-11 класів акцентують увагу на цих подіях.

Відмітимо той факт, що вивчення історії цього періоду охоплює емоційно складні теми для учнів, такі як війни, тоталітарні режими, економічні кризи та ідеологічні конфлікти. Крім того, розглядаючи теми про репресії, Голокост та світові війни, старшокласники стикаються з моральними дилемами, які формують емпатію та етичне ставлення до людських прав. Аналізуючи ідеологічні конфлікти того часу, підлітки розвивають здатність ставити під сумнів радикальні ідеї та формувати власну позицію. Темати міжнародних конфліктів, таких як початок Холодної війни, допомагають учням зрозуміти цінність миру і дипломатії, формуючи відчуття відповідальності за майбутнє світу. Таким чином, викладання історії цього періоду не тільки збагачує знаннями, а й допомагає підліткам краще зрозуміти себе, світ навколо і свою роль у суспільстві. Актуальне значення при вивченні зазначених тем мають наративні джерела, які дозволяють отримати глибше уявлення про історичні процеси, події та персоналії.

Розглянемо основні категорії та види наративних джерел джерел, які використовуються у підручниках всесвітньої історії 10-11 кл. При цьому,

особлива увага приділятиметься аналізу різноманітних джерел та їх впливу на виклад історичних подій, явищ та ін.

Проаналізувавши підручники різних авторів з Всесвітньої історії та спираючись на сучасне джерелознавство, можемо виділити основні:

1. Офіційні документи та міжнародні угоди

Період міжвоєнного часу, Друга світова війна та перші роки після неї багаті на численні міжнародні угоди та офіційні документи. У підручниках часто використовуються уривки з таких документів, які дозволяють учням краще зрозуміти основні політичні тенденції та розстановку політичних та дипломатичних сил. Зокрема, в підручниках акцентується увага на наступних документах:

- **Версальський договір** (1919 р.) — завершення Першої світової війни, накладення репарацій на Німеччину, що стало передумовою економічної кризи і сприяло формуванню радикальних настроїв.
- **Пакт Молотова-Ріббентропа** (1939 р.) — секретний договір між СРСР і нацистською Німеччиною, який визначив їхній ненапад один на одного та поділ сфер впливу в Східній Європі.
- **Атлантична хартія** (1941 р.) — спільна декларація США і Великої Британії, що задекларувала принципи післявоєнного світопорядку, що поклали початок міжнародним відносинам в умовах Холодної війни.
- **Статут ООН** (1945 р.) — заснування Організації Об'єднаних Націй для підтримки міжнародного миру та безпеки.

Використання таких документів дозволяє учням відстежити, як політичні рішення призвели до змін на геополітичній карті світу, а також оцінити позиції окремих держав у міжнародних відносинах.

2. Промови та маніфести політичних лідерів

Промови лідерів держав є важливим джерелом інформації про ідеологічні принципи та стратегічні плани, особливо під час становлення тоталітарних режимів. У підручниках широко представлені витяги з промов таких діячів, як Й. Сталін, А. Гітлер, В. Черчилль, Ф. Рузвельт.

- **Промова Гітлера у Рейхстазі (1933 р.)** — яскравий приклад націоналістичної та антисемітської риторики, що демонструє прагнення Гітлера до встановлення диктатури.
- **Мюнхенська промова Черчилля (1938 р.)** — критика політики умиротворення, заклик до збройної протидії нацистській Німеччині.
- **Послання Рузвельта "Про стан Союзу" (1941 р.)** — обґрунтування необхідності підтримки союзників, що виправдало участь США у Другій світовій війні.

Вивчення та аналіз цих текстів допомагає зрозуміти світоглядні основи та цінності, які надихали або стримували політичні кроки лідерів, що в свою чергу впливало на глобальну історію.

3. Соціально-економічні звіти і статистичні дані

Для розкриття складних економічних процесів кін.ХХ-поч.ХХІ ст. використовуються численні статистичні дані та соціально-економічні звіти, які пояснюють такі явища, як Велика депресія, повоєнне відновлення економіки, впровадження нових економічних моделей.

- **Звіти Ліги Націй (1919-1947)** про економічну ситуацію в Європі після Першої світової війни демонструють наслідки репарацій та економічну нестабільність.

- **Економічні показники Великої депресії у США (1929-1933 рр.)** і "Новий курс" Рузвельта — підручники подають аналіз економічних заходів, спрямованих на подолання кризи.
- **Повоєнна статистика відновлення європейських економік** — цифри та дані, що ілюструють успіхи Плану Маршалла і зростання економічного впливу США у післявоєнний період.

Таким чином, статистичні дані дозволяють учням робити власні висновки про соціально-економічні процеси та їх вплив на суспільство в умовах кризи чи відновлення.

4. Мемуари, листи і щоденники очевидців подій

Зміст підручників також включають уривки з мемуарів, листів, щоденників політичних діячів, військових і звичайних громадян, що пережили війну чи тоталітарний режим. Це додає особистого виміру вивченню історії, даючи можливість учням побачити події очима сучасників.

- **"Щоденник Анни Франк"** — нотатки єврейської дівчини, що приховувалася від нацистів у Нідерландах, розкривають атмосферу страху і надії, якими жили європейські євреї.
- **Мемуари Черчилля про Другу світову війну** — надають можливість глибше зрозуміти стратегію і тактику Великої Британії у цей складний період.
- **Нотатки радянських військових** — уривки з листів і щоденників, які показують, як радянські солдати сприймали бойові дії та життя на фронті.

Отже, такі джерела роблять історію особистою, дозволяючи учням відчутти досвід людей, які жили в часи світових катаклізмів.

5. Преса та пропагандистські матеріали

У міжвоєнний період і під час війни преса та пропаганда стали потужними інструментами впливу на громадську думку. Використання уривків із газетних статей та пропагандистських плакатів у підручниках дозволяє аналізувати маніпуляцію інформацією, роль медіа в формуванні ідеологій та громадської свідомості.

- **Німецька преса часів нацизму** — підручники використовують статті з німецьких газет, що пропагували антисемітизм і націоналізм, щоб показати вплив ідеологічного контролю на суспільство.
- **Радянська пропаганда періоду політичних репресій та Другої світової війни** — матеріали з газет "Правда", "Известия" та пропагандистські плакати розкривають методи формування патріотизму і ненависті до ворога.
- **Американські та британські військові плакати** — ці візуальні джерела демонструють заклики до мобілізації ресурсів і підняття морального духу під час війни.

Таким чином, джерела, включені в підручники всесвітньої історії для старшокласників, відіграють значну роль у розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей, . Їх використання сприяє не тільки об'єктивному висвітленню історичних фактів, але й допомагає учням розвинути критичне мислення, оцінюючи різні точки зору і контексти. Вивчення джерел дозволяє старшокласникам формувати всебічне бачення історії, розуміючи не лише хронологію подій, але й причинно-наслідкові зв'язки, що формували світ у першій половині ХХ – початку ХХІ століття.

Отже, аналіз наративних джерел, таких як листи, щоденники, офіційні документи, є надзвичайно важливим для учнів, оскільки дозволяє їм глибше зрозуміти історичний контекст, розкриває особисті переживання і думки

людей тієї епохи, а також допомагає розвивати критичне мислення. Через особисті листи чи щоденники учні можуть побачити події з точки зору звичайних людей, зрозуміти, як ті переживали складні ситуації. Офіційні документи, в свою чергу, допомагають проаналізувати позиції держав, політичні рішення та їхній вплив на суспільство. Такий аналіз сприяє розвитку аналітичних навичок, навчає оцінювати достовірність інформації та розуміти, як вона може бути викривлена чи піддаватися ідеологічному впливу. Це також допомагає учням краще усвідомлювати, що історія складається не лише з фактів, але й з особистих історій, моральних дилем і суспільних наслідків, що робить її більш живою та зрозумілою.

2.2. Характеристика наративних та візуальних джерел у контексті історичних подій

Наративні джерела є однією з найважливіших категорій історичних джерел, що використовуються для вивчення подій минулого. До таких джерел належать особисті мемуари, щоденники, листування, літературні твори та офіційні історичні описи, що надають унікальну можливість розглядати історію через призму особистих переживань і суб'єктивного бачення очевидців або безпосередніх учасників подій. У контексті аналізу історичних подій наративні джерела дозволяють заглибитися в емоційний та психологічний стан людей певної епохи, зрозуміти особливості повсякденного життя, суспільних відносин та культурних цінностей. У цій статті розглянуто особливості наративних джерел, їх значення для історичних досліджень, а також недоліки та обмеження, пов'язані з їх використанням.

1. Поняття наративних джерел та їх типологія

Наративні джерела можна охарактеризувати як джерела, що містять розповідь про події та відображають особисте бачення автора. Такі джерела часто мають літературну форму і можуть бути створені як у час подій, так і пізніше, що впливає на їхню достовірність. Різновидами наративних джерел є:

- **Щоденники** – записи, що створювалися в конкретний час подій і надають детальне зображення повсякденного життя та особистих переживань автора.
- **Листування** – документи, які можуть включати особисту або офіційну переписку і містити інформацію про побут, соціальні взаємини та суспільні настрої.
- **Мемуари** – спогади, написані значно пізніше подій, часто з осмисленням минулого та спробою обґрунтувати вчинки чи погляди автора.
- **Літературні твори** – художня література, яка відображає події та атмосферу епохи, даючи змогу дослідникам зрозуміти культуру, моральні цінності та ідеологічні настрої того часу.

2. Значення наративних джерел у вивченні історичних подій

Основна цінність наративних джерел полягає у їх здатності передати людську перспективу подій, що дозволяє не лише зафіксувати факти, а й зрозуміти, як події впливали на людей. У контексті таких подій, як війни, соціальні конфлікти або революції, наративні джерела дають змогу проникнути у внутрішній світ очевидців, зокрема їхні страхи, надії, радості та болі. Наприклад, щоденник Анни Франк став важливим свідченням про трагедію Голокосту з особистої точки зору, показавши, як реальні події сприймалися звичайною людиною. Крім того, наративні джерела допомагають дослідникам розкрити інформацію про суспільні відносини, культурні особливості та менталітет епохи, надаючи матеріал для розуміння тогочасних норм і цінностей.

Наративні джерела мають переваги, що роблять їх важливими для реконструкції історії. По-перше, вони дають змогу відобразити складні та неоднозначні аспекти життя, які часто залишаються поза увагою офіційних

документів. Наприклад, особисті листи, на відміну від офіційних звітів, можуть містити емоційні оцінки, які допомагають досліднику зрозуміти особисте ставлення автора до подій, його думки та почуття. По-друге, наративні джерела сприяють уявленню про те, як сприймалися суспільством ключові історичні події – війни, революції, економічні кризи. Це стає особливо цінним при дослідженні суспільних настроїв і масових реакцій, таких як паніка під час війни чи оптимізм під час економічного підйому.

Хоча наративні джерела є важливим доповненням до фактографічної історії, вони мають певні обмеження. По-перше, суб'єктивність є головною проблемою цих джерел, оскільки автори можуть прикрашати або, навпаки, применшувати значення певних подій залежно від власних переконань чи емоцій. Наприклад, мемуари політичних діячів часто спотворюють реальні події, обґрунтовуючи власні дії та рішення. По-друге, наративні джерела можуть бути неповними або перекрученими через обмежену інформованість автора або його пам'ять, що особливо актуально для мемуарів, написаних через багато років після подій. Крім того, деякі наративні джерела можуть відображати лише одну точку зору на події, тоді як для об'єктивного аналізу потрібне залучення різних джерел, щоб уникнути одностороннього висвітлення.

Щоб максимально ефективно використовувати наративні джерела, історики застосовують кілька важливих методів. По-перше, критичний аналіз допомагає оцінити ступінь достовірності інформації, зокрема з урахуванням контексту, в якому джерело було створено. Наприклад, важливо враховувати, хто є автором джерела, у яких умовах і для якої аудиторії воно писалось. По-друге, порівняння наративних джерел з іншими видами джерел (офіційними документами, статистикою) допомагає перевірити факти і зменшити ризик суб'єктивного викривлення інформації. Третій підхід полягає у використанні наративних джерел для отримання інформації про настрої, які панували серед

населення у певний період, що може не знайти відображення в офіційних документах.

Наративні джерела є незамінним інструментом для відтворення історичного контексту, адже через них дослідники можуть відчувати настрій епохи, зрозуміти світогляд та цінності минулого. Особливо це актуально при дослідженні історичних епох, віддалених у часі, коли безпосередній контакт із культурою та повсякденним життям вже неможливий. Наприклад, листування селян часів Великої депресії або мемуари ветеранів війни дозволяють зрозуміти соціально-психологічний стан різних верств населення, що допомагає краще усвідомити, як люди справлялися з викликами свого часу. Крім того, через наративні джерела історики можуть відстежувати еволюцію суспільних цінностей і відносин, спостерігаючи за тим, як змінювалися моральні принципи та ідеологічні настанови.

Варто зазначити, що при застосуванні наративних джерел на уроках історії слід визначити, як перевагати, так і недоліки. Це потрібно для того, щоб правильно організувати навчальний процес під час аналізу наративних джерел на уроках історії. Пропонуємо детально розглянути кожен фактор переваг та недоліків.

Переваги наративних джерел:

1. Безпосередній доступ до досвіду та свідчень минулого.

Наративні джерела дозволяють досліднику зануритися в атмосферу певної епохи. Наприклад, щоденники чи листи надають можливість побачити події очима людей, що їх переживали, відчувати їхні емоції та мотивації. Це особливо цінно для розуміння складних соціальних процесів або індивідуальних переживань, які важко відтворити лише через статистичні дані чи археологічні знахідки.

2. Збереження культурного та ментального контексту епохи.

Багато наративних джерел дають уявлення про культуру, традиції, релігію та світогляд людей конкретного часу. Наприклад, середньовічні хроніки не тільки фіксують історичні події, але й відображають моральні та релігійні погляди епохи. Це допомагає вивчити не тільки події, а й зміни у світогляді суспільства.

3. Збагачення інформаційного масиву.

Часто наративні джерела є єдиним доступним джерелом інформації про певні події або людей, особливо якщо інші матеріальні свідчення знищені або втрачені. Наприклад, деталі життя окремих осіб або подій можуть залишитися відомими тільки завдяки мемуарам чи запискам.

4. Можливість відтворення подій з різних точок зору.

Наративні джерела часто представлені у формі особистих оповідей, що дозволяє отримати уявлення про суб'єктивне бачення подій. Наприклад, опис війни може кардинально відрізнятись у документах сторін-конфліктантів, що дає змогу дослідникам отримати багатогранний погляд на ситуацію.

Недоліки наративних джерел:

1. Суб'єктивність та упередженість авторів.

Одним із основних недоліків наративних джерел є суб'єктивність. Автори часто описують події з власної точки зору, відображаючи особисті переконання, симпатії та антипатії. Наприклад, дворянські мемуари можуть звеличувати роль аристократії та применшувати значення інших соціальних груп. Це особливо проблематично, коли джерело є єдиним доступним свідченням про подію.

2. Перекручення фактів та намагання вплинути на читача.

Наративні джерела часто створюються з метою вплинути на громадську думку, створити певний імідж або навіть виправдати вчинки автора чи іншої особи. Історики середньовіччя, наприклад, нерідко «підправляли» факти для підтримки легітимності правителів чи релігійних ідей. Це може призвести до викривленої картини подій, що вводить дослідника в оману.

3. Ризик втрати об'єктивності через емоційне забарвлення.

Емоції, відчуття та переживання, що містяться в наративних джерелах, надають їм особливої цінності, але водночас можуть впливати на об'єктивність опису. Події, які викликали сильні емоції, можуть бути представлені в більш негативному або позитивному світлі, що робить важким об'єктивне сприйняття історичних фактів.

4. Неповнота інформації та відсутність документальності.

Наративні джерела часто обмежені у своїй інформативності: вони можуть опускати деякі деталі, які автор вважав другорядними, або не зберігати послідовності в описі подій. Наприклад, щоденники чи мемуари можуть містити великі прогалини в описі через забуття або неухважність автора. Це робить їх менш надійними для точного відтворення подій.

Для кращого розуміння наративних джерел корисно розглянути їх через конкретні приклади. Наприклад, щоденники Анни Франк є не лише історичним джерелом про життя євреїв під час нацистської окупації, але й надають уявлення про переживання дитини в умовах переслідувань. Однак щоденник Анни Франк також викликає питання щодо його інтерпретації, адже частину тексту було відредаговано її батьком після війни. Ще один приклад – середньовічні хроніки, як-от праці Жана Фруассара, який описував Столітню війну. Його хроніки дають багатий матеріал для вивчення середньовічних війн, але одночасно вони є виразно суб'єктивними, адже Фруассар часто виступав як палкий прихильник французької знаті.

Таким чином, наративні джерела є незамінними для вивчення історії завдяки своїй здатності передавати унікальний погляд на минулі події. Однак дослідники повинні бути обережними з ними, оскільки вони мають як переваги, так і серйозні недоліки. Важливо застосовувати критичний підхід, аналізуючи контекст, мотиви автора, та знаходячи підтвердження його слів у інших джерелах. Тільки комплексне використання наративних джерел разом з іншими видами історичних даних дозволяє створити об'єктивну картину минулого. Суб'єктивність, неповнота та можливість викривлення інформації є викликами, які необхідно враховувати під час роботи з цими джерелами. Проте, попри всі недоліки, наративні джерела залишаються незамінними у вивченні історії, оскільки вони дозволяють побачити, як великі події минулого впливали на життя звичайних людей, і допомагають глибше зрозуміти емоційний та соціальний контекст тих часів. Завдяки цьому вони є важливим інструментом не тільки для істориків, а й для учнів, які прагнуть глибше осягнути сутність історичних подій та формування сучасного світу.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ 10-11 КЛАСІВ

3.1 Використання наративних та візуальних джерел під час уроків

Використання наративних джерел на уроках історії стає важливою частиною сучасного освітнього процесу, адже дозволяє учням глибше зануритись у події минулого, відчувати емоції, що їх переживали люди того часу, і зрозуміти мотиви їхніх дій. Це робить історичні події більш осмисленими та цікавими для учнів, оскільки вивчення фактів набуває особистісного виміру. Крім того, розвиток інноваційних технологій дозволяє урізноманітнити підходи до подачі матеріалу і максимально ефективно інтегрувати наративні джерела в освітній процес, роблячи уроки більш захоплюючими та інтерактивними. У цій статті розглянемо значення наративних джерел на уроках історії та методи їх використання, зокрема через такі інструменти, як ігри, квести та платформи, наприклад, Kahoot.

Наративні джерела включають спогади очевидців, щоденники, листи, художню літературу, мемуари, усні історії та інші форми особистих розповідей про події минулого. Ці джерела надають суб'єктивний, але водночас глибокий погляд на історичні події, що допомагає учням сформувати емоційне ставлення до історичних тем. Використання наративних джерел на уроках історії має кілька важливих переваг:

1. **Емоційне залучення:** Наративні джерела створюють ефект «живої історії», що допомагає учням краще зрозуміти та відчувати атмосферу певного періоду.
2. **Формування критичного мислення:** Читання та аналіз наративів вимагає від учнів вміння виявляти точку зору автора, розпізнавати суб'єктивність інформації та порівнювати її з іншими джерелами.

3. **Розвиток навичок аналізу:** Наративні джерела дозволяють учням глибше заглибитись у контекст подій та вивчати їх через особисті історії, а не лише через абстрактні факти та дати.

Ігрові методи навчання стають дедалі популярнішими, адже вони сприяють розвитку критичного мислення, командної роботи та залученості учнів до процесу. Нижче наведені популярні підходи, які можна використовувати для роботи з наративними джерелами на уроках історії.

1. Рольові ігри

Рольові ігри — це метод, що дозволяє учням «увійти в роль» історичних персонажів, використовуючи при цьому наративні джерела для глибшого розуміння характерів і мотивацій. Наприклад, під час вивчення подій Другої світової війни можна організувати рольову гру, де учні будуть представляти сторони конфлікту, спираючись на спогади солдатів або цивільного населення.

- **Переваги рольових ігор:** Такі ігри допомагають розвивати емпатію та розуміння різних точок зору, оскільки учні переживають історичні події на особистісному рівні. Учні можуть «пожити» в умовах того часу, що сприяє глибшому розумінню причин та наслідків дій історичних постатей.

2. Історичні квести

Квест — це форма гри, в якій учні виконують завдання, проходять через серію випробувань або знаходять підказки, що допомагають їм розв'язати певне історичне завдання. На уроках історії квести можна організувати на основі наративних джерел, коли учням доводиться шукати інформацію або розгадувати історичні загадки.

- **Приклад квесту:** Наприклад, під час вивчення Французької революції учні можуть виконувати завдання, де вони «розслідують» події, які

призвели до падіння Бастилії, шукаючи підказки в щоденниках революціонерів чи королівських указах.

- **Переваги квестів:** Квести стимулюють командну роботу, розвивають логіку та навички аналізу інформації. До того ж, інтерактивні квести допомагають учням запам'ятовувати події через активну участь.

3. Дебати на основі нарративних джерел

Дебати — це чудовий спосіб для учнів відпрацювати навички аргументації та критичного мислення. Застосовуючи нарративні джерела, учні можуть розглядати різні точки зору на події. Наприклад, можна організувати дебати про доцільність певного історичного рішення, де одна сторона використовуватиме джерела з позиції його прихильників, а інша — критиків.

4. Аналіз усних історій та документальних фільмів

Усний матеріал дозволяє почути голоси очевидців подій та зрозуміти їхні переживання. Для цього можна використовувати фрагменти з документальних фільмів або інтерв'ю з очевидцями подій. Наприклад, на уроках, присвячених подіям Голокосту, важливо використовувати інтерв'ю з вцілілими, що дозволяє глибше зрозуміти трагедію цього періоду.

5. Проєктні роботи

Проєктний метод дозволяє учням самостійно досліджувати певну історичну тему, використовуючи нарративні джерела. Наприклад, можна запропонувати учням створити «історичний журнал», де вони на основі щоденників та листів описуватимуть повсякденне життя людей різних епох.

Таким чином, використання нарративних джерел на уроках історії дозволяє урізноманітнити навчальний процес, зробити його більш особистісним та захоплюючим. Завдяки іграм, квестам, платформам на зразок Kahoot та іншим методам, учні отримують можливість не лише вивчати події минулого, а й

переживати їх, аналізувати та порівнювати різні точки зору. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення, формуванню власної думки та емоційного ставлення до історії. Інтеграція наративних джерел у навчальний процес — це потужний інструмент, який робить уроки історії більш цікавими та ефективними.

3.2. Інтерактивні методи роботи з джерелами

Викладання історії за допомогою традиційних підходів часто зосереджується на хронології, фактах та подіях. Проте, така методика може здаватися учням сухою та нецікавою. Наративні джерела, такі як мемуари, листи, щоденники, художні твори та свідчення очевидців, є незамінними для надання історії емоційного забарвлення. Для того, щоб залучити сучасних учнів до роботи з цими джерелами та створити емоційне та пізнавальне занурення в історичний контекст, доцільно використовувати інтерактивні методи, зокрема Kahoot, комп'ютерні ігри, медіадошки, платформи для онлайн-опитувань і відеоконференції. Ці методи сприяють кращому засвоєнню інформації, розвитку аналітичних навичок та критичного мислення.

1. Використання Kahoot для активізації учнів у вивченні наративних джерел

Kahoot — це онлайн-платформа, яка дозволяє створювати інтерактивні вікторини та опитування. Вона ідеально підходить для роботи з наративними джерелами на уроках історії, де учні можуть закріплювати знання про прочитані тексти або переглянуті фільми, пов'язані з історичними подіями.

- **Залучення через елемент змагання:** Створення тестів із запитаннями про головні події чи персонажів певної історичної епохи (наприклад, Другої світової війни або Ренесансу) допомагає зберігати увагу учнів. Вікторини можна створити після читання мемуарів або перегляду документального фільму, і це робить обговорення фактів інтерактивним та динамічним.

- **Перевірка знань і закріплення матеріалу:** Використання Kahoot після ознайомлення з джерелом дозволяє вчителю швидко оцінити знання учнів і визначити, наскільки добре вони засвоїли матеріал.
- **Формування критичного мислення:** Завдяки запитанням, які потребують аналізу та розуміння мотивів учасників подій, учні можуть краще зрозуміти сутність історичних процесів.

Приклад використання: Після прочитання щоденника Анни Франк або уривків із спогадів очевидців Голокосту вчитель може організувати Kahoot-вікторину з питаннями щодо важливих подій, що згадуються в тексті. Це дозволяє повторити та обговорити складні моменти, з якими учні щойно ознайомилися, і дати змогу кожному продемонструвати власне розуміння тексту.

2. Комп'ютерні ігри як інструмент вивчення історії

Комп'ютерні ігри з історичними сюжетами також є ефективним методом занурення в історичні події, адже вони дозволяють учням бачити події «зсередини» і переживати їхні наслідки.

- **Відтворення історичного контексту:** Ігри з історичними сюжетами, такі як «Assassin's Creed», «Civilization» та «Total War», дозволяють учням побачити й уявити світ різних епох, а також усвідомити, як історичні події та рішення впливали на суспільство.
- **Симуляція рішень і їх наслідків:** У деяких іграх учні можуть приймати рішення, які мають наслідки для сюжету гри. Це формує вміння прогнозувати та розуміти наслідки історичних рішень.
- **Розвиток критичного мислення та аналітичних навичок:** Завдяки іграм, що базуються на реальних подіях (наприклад, «Valiant Hearts: The Great War», де сюжет зосереджується на подіях Першої світової війни),

учні мають можливість бачити особисті історії й аналізувати соціальні та культурні аспекти, пов'язані з війною.

Приклад використання: Під час вивчення історії Стародавнього Риму, учні можуть використовувати гру «Rome: Total War», де їм потрібно керувати військами, приймати стратегічні рішення та стикатися з наслідками своїх дій. Після гри можна провести обговорення, у якому учні поділяться своїм досвідом, пов'язаним з управлінням ресурсами та розширенням територій, а також висловлять свої думки про події, що відображають реальні історичні процеси.

3. Медіадошки як платформа для колективної роботи

Медіадошки (Padlet, Miro, Google Jamboard) дозволяють учням та викладачам працювати над проєктами разом, створюючи колективні нотатки та схеми, що є дуже корисними при аналізі наративних джерел на уроках історії.

- **Спільне обговорення та аналіз:** Учні можуть додавати власні нотатки, картинки, посилання та інші матеріали, що дозволяє глибше зрозуміти історичний контекст та краще засвоїти інформацію.
- **Візуалізація матеріалів:** Завдяки медіадошкам учні можуть створювати картки, інфографіку або діаграми, які пояснюють певні аспекти джерела, як, наприклад, головних персонажів або події певної епохи.
- **Формування дискусійного простору:** Медіадошки дозволяють учням не лише додавати свої думки, але й коментувати записи одне одного, що сприяє розвитку комунікативних навичок і вмінню вести дискусію.

Приклад використання: Після читання уривку з роману «Війна і мир» Льва Толстого, вчитель може попросити учнів створити на Padlet карту героїв та взаємозв'язків між ними, а також додати свої міркування про мотиви персонажів. Це допоможе глибше зрозуміти тематику та структуру твору.

4. Онлайн-дискусійні платформи та відеоконференції

Завдяки онлайн-інструментам, таким як Zoom, Microsoft Teams або Google Meet, учні можуть проводити дискусії та обговорення в реальному часі. Це особливо корисно для роботи з наративними джерелами, коли потрібне обговорення або обмін думками щодо текстів.

- **Синхронне обговорення текстів:** У процесі обговорення учні можуть висловлювати свої ідеї та аналізувати прочитане разом з іншими, що дозволяє розширити їхнє розуміння та критично осмислити матеріал.
- **Рефлексія та аналітика:** Онлайн-дискусії дозволяють учням глибше осмислити прочитані наративні джерела, зосередившись на їх аналізі та інтерпретації. Учні можуть обмінюватися своїми думками про причини й наслідки подій.
- **Розвиток комунікативних навичок:** Обговорення історичних подій допомагає учням вчитися відстоювати свою точку зору, слухати інші аргументи та поважати різні погляди.

Приклад використання: На уроці, присвяченому Голокосту, учні можуть читати свідчення людей, що пережили цей період, і обговорювати текст під час онлайн-зустрічі, ділитися своїми почуттями та враженнями, аналізувати мотиви героїв. Це сприяє глибшому усвідомленню подій та емоційному залученню в обговорення.

Таким чином, інтерактивні методи роботи з наративними джерелами на уроках історії відкривають перед учнями можливість глибшого занурення у події та життя людей минулого. Використання таких інструментів, як Kahoot, комп'ютерні ігри, медіадошки та відеоконференції, робить уроки історії цікавими та насиченими, дає учням змогу не лише краще засвоїти факти, але й зрозуміти емоційний та особистісний контекст історичних подій. Такі методи сприяють розвитку критичного мислення, навичок комунікації та

здатності аналізувати складні теми. Інтерактивні технології допомагають учням поглиблювати знання, переживати історію разом із її героями, що робить навчання не тільки корисним, але й захоплюючим.

3.3. Вплив джерел на формування критичного мислення учнів

Критичне мислення — це здатність аналізувати та оцінювати інформацію, ідеї й ситуації систематично, що дозволяє приймати обґрунтовані рішення та будувати переконливі аргументи. У сучасному світі, де є величезна кількість інформації та різноманіття поглядів, ця навичка стає надзвичайно важливою. У цьому розділі ми розглянемо ключові аспекти теорії розвитку критичного мислення.

Одним із важливих аспектів є розуміння та застосування основних понять критичного мислення. Це включає вміння виділяти значущу інформацію, відокремлювати факти від припущень, ідентифікувати аргументи та оцінювати їхню логічність. Такий підхід дозволяє створити основу для об'єктивного аналізу будь-якої проблеми або ситуації.

Ще одним важливим аспектом є навички аналізу та синтезу інформації. Критичне мислення передбачає вміння виявляти зв'язки між різними фактами та ідеями, визначати суперечності та знаходити рішення навіть найскладніших завдань завдяки обґрунтованому підходу. Критично мисляча людина прагне заглибитися в сутність ситуації, виходячи за межі очевидного. Питання допомагають розширити межі розуміння та виявляти непомітні аспекти теми, що досліджується.

Критичне мислення визначають як здатність до самостійного аналізу, оцінювання та осмислення інформації. Важливими аспектами цього процесу є вміння формувати аргументовані висновки, розпізнавати хибні судження, а також здатність ставити питання та сумніватися. В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій і збільшення обсягу інформації, з якою стикаються учні, навички критичного мислення є важливими для аналізу джерел

інформації, відсіювання фактів від маніпулятивних відомостей та визначення достовірних знань.

Роль писемних джерел у формуванні критичного мислення

Писемні джерела – це інструмент, що надає учням можливість досліджувати різні точки зору, знайомитися з історичними, культурними та науковими контекстами. Вони стають основою для навчання критичному мисленню, адже робота з текстами спонукає учнів до:

- **аналізу інформації:** учні вчаться розпізнавати основну ідею, виокремлювати важливі деталі та зіставляти різні джерела;
- **порівняння різних точок зору:** учні можуть порівнювати позиції різних авторів, аналізувати аргументацію та визначати, яка з них є більш переконливою;
- **формування власних висновків:** на основі аналізу та зіставлення різних текстів учні навчаються формувати власні аргументовані судження.

Типи писемних джерел та їх значення для розвитку критичного мислення

Писемні джерела, що використовуються в освіті, можуть мати різний формат і зміст, від наукових статей і художньої літератури до газетних статей та інтернет-блогів. Розглянемо основні типи джерел, які мають особливий вплив на розвиток критичного мислення.

1. **Наукові статті та навчальні посібники:** Вони є базою для глибокого та системного вивчення предмету. Учні, працюючи з науковими текстами, вчаться оцінювати логіку доведень, перевіряти факти та розуміти структуру аргументації.

2. **Художня література:** Літературні твори часто містять моральні дилеми, ідеї та ситуації, які вимагають від учнів не лише розуміння змісту, але й критичного осмислення дій персонажів, їхніх мотивів і наслідків.
3. **Інформаційні статті та публіцистика:** Ці джерела дозволяють учням зіткнутися з актуальними подіями та різноманітними поглядами на них. Порівняння інформації з різних ЗМІ сприяє розвитку вміння відрізнити факти від суб'єктивних оцінок, а також визначати, яка інформація є об'єктивною, а яка має прихований підтекст.
4. **Інтернет-джерела та блоги:** Доступність і велика кількість інформації в інтернеті ставить перед учнями завдання фільтрування і оцінювання джерел на достовірність. Учні навчаються перевіряти інформацію, використовувати різні джерела та аналізувати, наскільки інформація є надійною.

Методика використання писемних джерел для формування критичного мислення

Ефективне використання писемних джерел в освітньому процесі потребує спеціальних методик і підходів. Зокрема:

- **Робота з питальними стратегіями:** Учителі можуть використовувати питання, які допомагають учням заглиблюватися в текст, наприклад, "Чому автор обирає таку позицію?", "Чи є альтернативні погляди?", "Які аргументи найбільш переконливі?".
- **Дискусії та дебати:** Вони стимулюють учнів до активного обговорення теми, формування власних аргументів та зіставлення їх з думками інших.
- **Зіставлення текстів:** Робота з кількома джерелами на одну тему допомагає учням навчитися порівнювати різні точки зору, аналізувати їх обґрунтованість та розуміти позиції авторів.

- **Аналіз маніпулятивних технік:** Учні можуть вчитися розпізнавати маніпулятивні засоби в текстах, такі як емоційні заклики, перебільшення, упередження, що допомагає уникати впливу таких текстів.

Таким чином, критичне мислення є однією з ключових навичок, необхідних для успішного функціонування у сучасному інформаційному світі. Воно дозволяє аналізувати великий обсяг інформації, відокремлювати достовірні дані від маніпуляцій, формулювати обґрунтовані висновки та ухвалювати зважені рішення. Завдяки цьому, критично мисляча людина здатна протистояти інформаційним впливам, розвивати власну точку зору та ефективно взаємодіяти з оточуючим середовищем.

Наративні джерела відіграють важливу роль у розвитку критичного мислення. Вони надають учням можливість досліджувати різні точки зору, знайомитися з аргументацією авторів, аналізувати зміст і логіку викладених ідей. Наукові тексти формують аналітичні навички, художня література розширює моральний і культурний контекст, а інформаційні статті та інтернет-джерела допомагають вчитися критично ставитися до актуальних питань. Таким чином, писемні матеріали є інструментом, що сприяє всебічному розвитку особистості.

Методики роботи з текстами, такі як дискусії, дебати, зіставлення джерел і аналіз маніпулятивних технік, забезпечують глибоке розуміння проблем і навчають учнів самостійно аналізувати інформацію. Завдяки цьому вони стають здатними до продуктивної комунікації, розпізнавання хибних суджень і пошуку істини.

У світі, де кількість інформації стрімко зростає, навички критичного мислення забезпечують фундамент для успішної освіти, професійної діяльності та повноцінної участі в житті суспільства. Вміння мислити

критично — це не лише інтелектуальний ресурс, а й запорука стійкості до викликів сучасного інформаційного простору.

ВИСНОВКИ

Використання наративних джерел у шкільному курсі всесвітньої історії для 10–11 класів має вирішальне значення для формування критичного мислення, аналітичних здібностей та історичної свідомості учнів. Завдяки таким джерелам учні отримують можливість не лише засвоїти факти, а й глибше зрозуміти соціальні, культурні та політичні аспекти історичних процесів. У цьому розділі ми підсумуємо основні аспекти впровадження наративних джерел у навчальний процес, їхні переваги, виклики та педагогічний потенціал.

Наративні джерела, такі як листи, мемуари, щоденники, хроніки, промови чи художні твори, є важливими носіями культурної пам'яті. Вони дозволяють учням побачити історію очима її безпосередніх учасників і зрозуміти, як події відображалися у свідомості різних поколінь. Такі джерела допомагають:

- Розвивати емпатію та глибше розуміння історичних реалій.
- Показати багатогранність історичного процесу, зокрема різні точки зору на одну подію.
- Аналізувати вплив індивідуального досвіду на формування історичного наративу.

Для учнів старших класів це особливо важливо, оскільки вони знаходяться на етапі формування особистого світогляду і здатні до більш складних когнітивних операцій.

Критичне мислення проявляється у здатності людини самостійно аналізувати інформацію, виявляти помилки чи логічні суперечності у висловлюваннях інших, аргументувати власну точку зору та бути готовим змінювати чи захищати її. Воно є важливим чинником розвитку інтелектуальних здібностей і формування суспільства, налаштованого на конструктивну критику. Вміння аналізувати дані, ставити питання, оцінювати

джерела та їхню достовірність є необхідним у сучасному світі, насиченому величезною кількістю інформації. Крім того, критичне мислення сприяє творчому підходу до розв'язання проблем, самовдосконаленню та особистісному розвитку. Це не лише інтелектуальна навичка, а й фундаментальний елемент формування відповідального та компетентного громадянина.

Розвиток критичного мислення нерозривно пов'язаний із історичним вихованням. Вивчення минулого допомагає учням аналізувати події, розуміти причинно-наслідкові зв'язки, а також формувати об'єктивний погляд на явища. У процесі освоєння історії вони набувають навичок роботи з джерелами, оцінювання різних точок зору, ставлення питань та формулювання власних висновків. Розгляд історичних подій сприяє подоланню стереотипів і формуванню вміння висловлювати об'єктивні судження. Окрім цього, знання про минуле допомагають учням зрозуміти різноманітні культурні й соціальні контексти, що розвиває толерантність та повагу до різних поглядів. Таким чином, історична освіта стає не лише засобом передачі знань про минуле, а й потужним інструментом формування аналітичних навичок та критично мислячих особистостей. Уміння аналізувати історичні факти та визначати їх значущість перетворює освіту на процес, що стимулює розвиток самостійного мислення та глибокого розуміння навколишнього світу.

Основними перевагами інтеграції наративних джерел у навчальний процес є:

- **Критичний аналіз інформації.** Учні вчаться розрізняти суб'єктивні та об'єктивні елементи джерел, ідентифікувати маніпуляції та пропаганду.
- **Поглиблене вивчення історії.** Наративні джерела збагачують матеріал підручника, дозволяючи учням зрозуміти контекст, почуття й думки людей минулого.

- **Інтерактивність навчання.** Використання наративів може включати дебати, творчі проекти чи рольові ігри, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу.
- **Розвиток дослідницьких навичок.** Учні вчаться працювати з різними типами текстів, що є важливим для їхньої подальшої освіти.

Попри переваги, використання наративних джерел має певні труднощі, зокрема:

- **Складність текстів.** Для багатьох учнів, особливо тих, хто не звик до читання стародавніх чи складних текстів, аналіз наративних джерел може бути викликом. Для подолання цього необхідно адаптувати мову текстів або надавати додаткові пояснення.
- **Вибір джерел.** Важливо обирати джерела, які відповідають віковим особливостям учнів і навчальній програмі, уникаючи надмірної деталізації чи складності.
- **Необхідність підготовки вчителів.** Використання наративних джерел вимагає від учителя володіння спеціальними методиками аналізу текстів та інтеграції їх у структуру уроку.

Подолання цих труднощів можливе через розробку чітких методичних рекомендацій для педагогів, створення бази адаптованих джерел та інтеграцію таких підходів у курси підвищення кваліфікації вчителів.

Наративні джерела створюють можливості для глибшого розуміння історії через:

- **Підвищення мотивації учнів.** Живі історії, описані в джерелах, зазвичай викликають більше зацікавлення, ніж сухий текст підручника.

- **Формування моральних цінностей.** Читаючи про вибір, що стояв перед людьми в різних історичних обставинах, учні замислюються про етичні аспекти та власну відповідальність.
- **Інтеграцію міжпредметних зв'язків.** Наприклад, вивчення наративів може бути пов'язане з літературою, правознавством чи філософією.

Використання наративних джерел у шкільному курсі всесвітньої історії для 10–11 класів сприяє створенню умов для глибокого і всебічного вивчення предмету. Вони допомагають учням краще зрозуміти історію, розвинути навички критичного мислення та аналізу, а також сформуванню власну точку зору. Проте для ефективного впровадження такого підходу необхідні підготовка педагогів, розробка якісних навчальних матеріалів і створення відповідної методичної бази. Збалансоване використання наративних джерел у навчанні дозволить зробити процес викладання історії більш цікавим, різноманітним і результативним.

Таким чином, наративні джерела не лише розкривають багатогранність історичного процесу, але й є потужним інструментом розвитку компетентностей учнів. Їхнє активне використання в освітньому процесі є запорукою формування історично свідомої, критично мислячої молоді, здатної аналізувати минуле та будувати відповідальне майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Батрун І.В. Технологія розвитку критичного мислення і сучасний освітній процес / І.В. Батрун // Педагогічна майстерня. – 2018. – № 1. – С. 9-16.
2. Боряк О.В. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни / О. Боряк // Архіви України. – 2005. – № 1-3 (256). – С. 450-469.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. / Ф. Бродель. – К.: Основи. 1995. – Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 543 с.
4. Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М., Крижановська М.Є., Паумчук О.В. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І.О. Бурнейко, Г.М. Хлібовська, М.Є. Крижановська, О.В. Паумчук – Тернопіль: Астон, 2018. – 256 с.
5. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В.С. Власов, С.В. Кульчицький. – Київ: Літера ЛТД, 2018. – 256 с.
6. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В.С. Власов, С.В. Кульчицький. – Київ: Літера ЛТД, 2018. – 304 с.
7. Вукіна Н.В., Дементієвська Н.П. Критичне мислення: як цього навчати. Науково-методичний посібник. – Х.: Видавнича група «Основи»: «Тріада+», 2007. – 112 с.
8. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. – Харків: Вид-во «Ранок», 2018. – 240 с.

9. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрому / В. Головка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. пр. Вип. 17. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 87-101.
10. Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки
// Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 47-66.
11. Даниленко В.М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) / В.М. Даниленко / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К.: Інститут історії України НАН України: 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.
12. Десятов Д.Л. Практичні аспекти застосування методів критичного мислення на уроці історії / Д.Л. Десятов // Історія в школах України. – 2007. – № 9.
13. Дьюї Дж. Демократія і освіта / Дьюї Дж.; [пер. з англ. М. Олійник]. – Львів: видавництво Літопис, 2003. – 294 с.
14. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук № 07.00.01 / Т.В. Заболотна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 20 с.
15. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 12).
16. Колінько А.П. Вплив критичного мислення на ефективність навчання учнів / А.П. Колінько // Історія та правознавство. – 2019. – № 7-9. – С. 27-33.
17. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження:

історіографічний і методологічний аспекти / О.А. Коляструк. – Х. 2008.

18. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Коляструк О.А. // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174-184. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2007_1_174.

19. Коляструк О.А. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження / О.А. Коляструк // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 52. – С. 187-196. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2009_52_20.

20. Ліпман М. Чим може бути критичне мислення / Метью Ліпман // Вісник програм шкільних обмінів. – 2006. – № 27. – С. 17-23.

21. Лякішева А.В. Ретроспективний огляд поняття «критичне мислення» / А. Лякішева, В. Вітюк, І. Кашуб'як // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. – 2019. – Вип. 1. – С. 29-37. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2019_1_6.

22. Методика навчання історії в школі / О.І.Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.

23. Навчальна програма: «Історія України... 10-11 класи», затверджена наказом

Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 р. № 698.

24. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення в 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. канд. іст. наук:

07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – ПереяславХмельницький. 2009. – 20 с.

25. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої

школи. 2016. – Режим доступу:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainskashkola-compressed.pdf>

26. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

27. Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України (рівень стандарту): підручник для

10 класу закладів загальної середньої освіти / О.І. Пометун, Н.М. Гупан. – К.: УОВЦ «Оріон», 2018. – 256 с.

28. Пометун О.І. Критичне мислення як педагогічний феномен / О.І. Пометун //

Український педагогічний журнал. 2018. – № 2. – С. 89-98. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_14.

66

29. Пометун О.І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії / О.І. Пометун // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 1. – С. 3-7.

30. Пометун О.І. Навчасмо мислити критично: посібник для вчителів / за ред. Пометун О.І, Сущенко І.М. Дніпро: Ліра, 2016. – 144 с.

31. Пометун О.І. Основи критичного мислення. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 216 с.

32. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>.

33. Про освіту: Закон України від 16.07.2019 р. № 10-р/2019. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

34. Система та загальні критерії оцінювання результатів навчання учнів. – 2020. – Режим доступу:

https://mon.gov.ua/storage/app/media/regulatorna_dijalnist/2020/09/14/Systema%20otsinyuvannya/Proyekt%20nakazu%20MON%20Systema%20otsinyuvannya.pdf

35. Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України (рівень стандарту):

підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Н.М.

Сорочинська, О.О. Гісем. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. – 256 с.

36. Стефанюк Г.В. Розвиток історичного і логічного мислення на уроках історії.

Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПНУ, 2018. – 62 с.

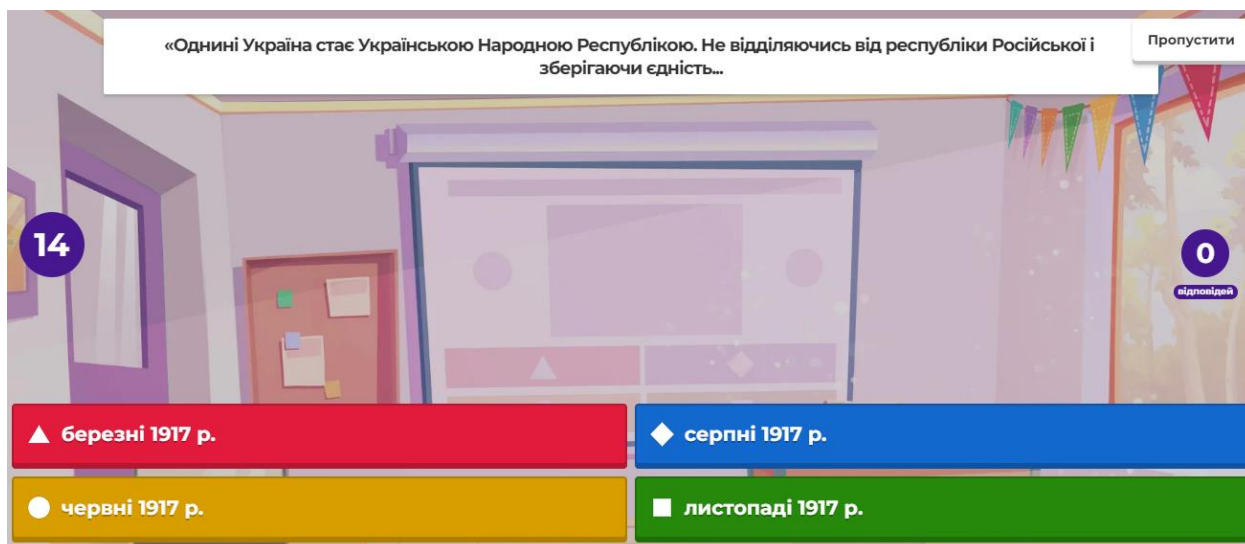
37. Стіл Дж., Мередіт К., Темпл Ч. Методична система «Розвиток критичного мислення у навчанні різних предметів» / Посібник I-II. Науково-методичний центр розвитку критичного та образного мислення «Інтелект», – К., 1998. – 76 с.

38. Струкевич О.К. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О.К. Струкевич. – К.: Грамота, 2018. – 240 с.

ДОДАТКИ

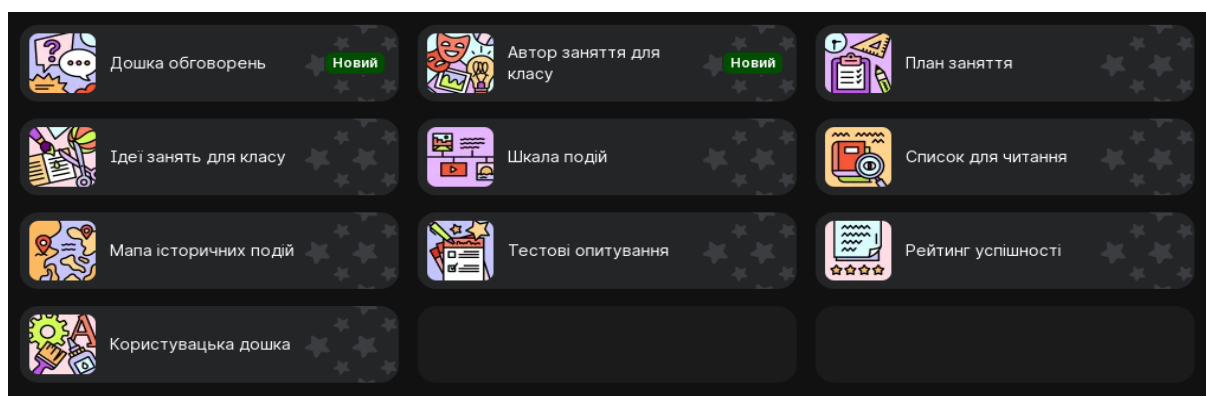
Додаток А

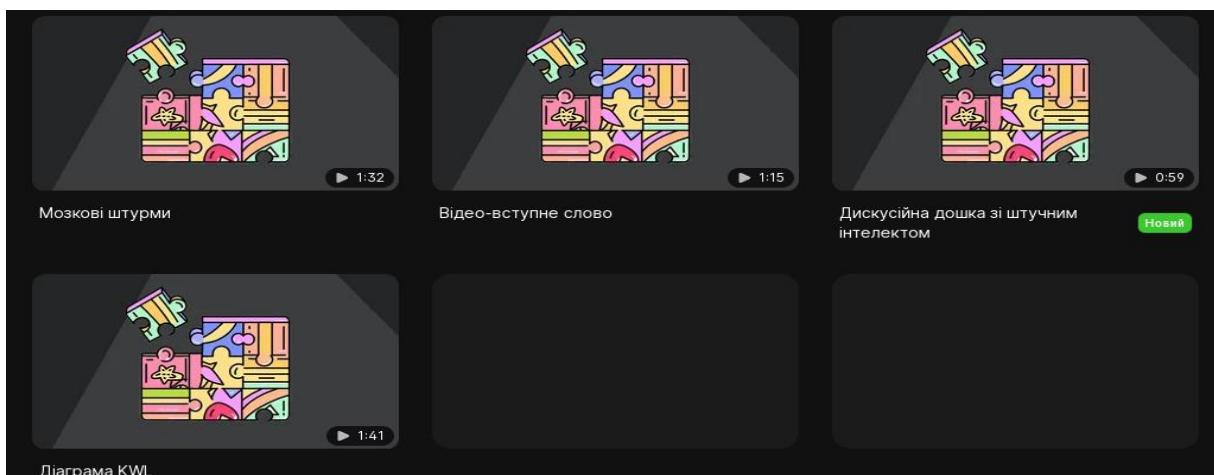
Використання Kahoot

Додаток Б

Медіадошки (Padlet, Miro, Google Jamboard)

Додаток В

Конспект уроку з використанням наративних джерел

Тема: Політика «коренізації» (в УСРР: ставлення влади та населення. Згортання та наслідки українізації.

Мета: проаналізувати особливості реалізації національної політики більшовиків у 20-х роках в УСРР; визначити її зміст, мету, наслідки, значення та причини її згортання; проаналізувати історичне значення діяльності О. Шумського та М. Скрипника в здійсненні українізації; розвивати увагу, пам'ять, мислення, вміння аналізувати історичні документи та робити висновки, удосконалювати логічне та історичне мислення; виховувати інтерес до історії України.

Учні повинні знати:

- *зміст понять:* коренізація, українізація;
- *суть, засоби впровадження та наслідки* політики коренізації;
- *протиріччя* між доктриною інтернаціоналізму та політикою коренізації;

уміти:

- *встановити послідовність подій* історії України 1921–1939 рр.;

– *охарактеризувати* громадсько-політичну діяльність М. Скрипника, О.Шумського.

Тип уроку: засвоєння нових знань, вмінь і навичок

Хід уроку

I. Оргмомент

II. Актуалізація опорних знань

1. Який період історії України ми вивчаємо? (Встановлення й утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні)
2. Що таке неп і який період він охоплює? (1921-1928 рр.)
3. Які найважливіші суспільні процеси відбуваються в цей період? (перемога більшовиками своїх противників; впровадження непу; створення СРСР; боротьба з інтелектуальною елітою, висилка в жовтні 1922 р. 70 вчених з Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова, погляди яких розходилися з офіційною лінією партії)
4. Якою була політика більшовиків в сфері національній? («Декларація прав народів Росії», створення СРСР, гасло «Пролетарі, всіх країн єднайтеся! »)

III. Повідомлення теми, очікуваних результатів.

Робота в парах з документами.

Документ 1. Секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь обстоював так звану *«теорію боротьби двох культур»*, з якої випливало, що оскільки російська культура на Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська — з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно перемаже, і обов'язок комуністів полягає в тому, щоб підтримати цей «природний процес».

Квітень 1923 р. «Поставити перед собою завдання активно українізувати партію, отже, й робітничу клясу тепер буде для інтересів культурного поступу заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне запровадження української мови в партії, робітничій клясі за теперішнього політичного, економічного й культурного співвідношення між містом і селом, означає стати на погляд нижчої культури села, як рівняти з вищою культурою міста»

Запитання

- ***В чому полягав зміст «теорії боротьби двох культур»?***
- ***Чи згодні ви з тим, що денаціоналізація це «природний процес»?***

Документ 2. З виступу Г. Зінов'єва на V конференції КП(б)У, листопад 1920 р.

« Ми вважаємо, що мова може вільно розвиватися: кінець кінцем переможе та мова, яка життєздатніша, культурніша. Таким чином, наша політика повинна полягати в тому, що не на словах, а на ділі показати українському селу, що Радянська влада не буде перешкоджати йому розмовляти й вчити своїх дітей *будь-якою мовою*»

Запитання

Яку мову Г. Зінов'єв вважав «життєздатнішою, культурнішою»?

Документ 3. З резолюції VIII Всеросійської партійної конференції (грудень 1919р.) «Про радянську владу на Україні»

«Члени РКП на території України повинні на ділі забезпечувати право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, усіяко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була

достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою».

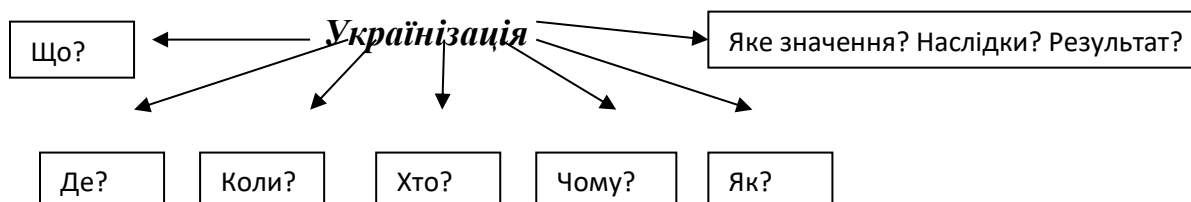
Запитання

- **Як змінюється політика більшовиків? (Більшовики відмовляються від політики русифікації, переходять до українізації)**

Термінологічна робота:

Коренізація – тимчасова політика ВКП(б) в національно-культурній сфері, яка здійснювалась з 1920-х до початку 1930-х років в національних республіках з метою зміцнення радянської влади засобами поступок у вигляді розширення функціонування національної мови.

Українізація – різновид цієї політики в УСРР.

Проблемні запитання:

Чому українізацію називають: - останнім кроком непу?

- радянським джином із пляшки?

(Джин –казковий герой, який виконує бажання господаря)

Текстова таблиця. Розповідь учителя. **Правова основа українізації:**

Квітень 1923 р.	XII з'їзд РКП(б)	«Члени РКП на території України повинні на ділі запроваджувати право трудящих мас навчатися й	Курс на коренізацію
--------------------	---------------------	---	------------------------

		розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»	
Квітень 1923 р.	УІІ конференція КП(б)У		Підтвердила курс на коренізацію. В Україні вона набула форми українізації
27 липня 1923	Декрет Раднаркому	«Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ	Укр. мова запроваджу-валася в усіх типах шкіл
1 серпня 1923 р.	Декрет Раднаркому	«Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови»	Запровадження укр. мови на всіх щаблях державного управління

Запитання:

Як ви гадаєте, чи не суперечить більшовицькій політиці пролетарського інтернаціоналізму політика коренізації?

Чим ви можете пояснити зміну політики більшовиків?

«Мозковий штурм».

Причини українізації (перегляд відеоролика)

Варіант відповіді: Радянська влада прагнула повернути на свою сторону:

- вороже налаштованих проти більшовиків учасників Української революції та визвольних змагань 1917-1921 р.. (Й. Сталін: «Українці – слабка ланка радянської влади»);

- українську інтелігенцію і діячів культури;
- обурене продрозверсткою селянство, яке вчиняло численні повстання (українці селянська нація, 85 % населення - селяни);

- відновити змичку між робітниками і селянами, між російськомовним містом і україномовним селом;

- створити позитивний образ більшовицької влади як всередині країни, так і за кордоном;
- створити ілюзію реалізації національних прав, проголошених Конституцією
- прагнення доказати, що більшовицька влада не окупаційна, а своя – рідна.
- (учитель) історики діаспори вважають, що українізація мала на меті ще й виявлення національно свідомих груп українців з наступним їх знищенням

Робота з історичними джерелами: В. С.Власов, С. В. Кульчицький , «Історія України», § 19, п.3, стор.133-134. Визначити складові українізації. Результати роботи занести до першої колонки таблиці.

<i>Складові українізації</i>	<i>Результати українізації</i> (стор.167)
запровадження в усіх установах та навчальних закладах української мови	на українську мову перейшли 80% шкіл, 97% дітей, 30% інститутів, 50% технікумів, 40 тис. студентів; 70% урядових справ велось українською мовою. З 1923 по 1927 р. кількість українців серед службовців апарату зросла з 35 до 54 %
видання газет, журналів, книжок українською мовою	1927р – 50% книг виходило укр. мовою, із 426 газет 373 - українські
підготовка та залучення кадрів із представників корінної національності до партійних і державних органів та установ	службовці центральних апаратів народних комісаріатів були українізовані на 70—95 %; обласний апарат — на 50 %, районний — на 64 %; народні суди — на 62 %; міліція — на 58 %; кооперація — на 70 %;

	кількість українців - членів партії зросла з 25% до 52%; сприяння залучення української інтелігенції, в тому числі тієї, що повернулася з еміграції (М.Грушевський , Ю. Тютюнник та ін.)
Сприяння розвитку української культури та мов і культур національних меншин (татар, поляків, євреїв та ін.)	Бурхливий розвиток української культури в 1920-х рр., що отримало назву «українське Відродження», з 88 театрів 66 було українських, 12 єврейських, 9 російських

О. Я.Шумський – член УЦР, належав до Укр. партії соціалістів-революціонерів, один з лідерів боротьбистів(з 1918 р). У 1919р займав пост наркома освіти в уряді Х. Раковського, 1920 р. – нарком внутрішніх справ. В 1924 р. знову нарком освіти УСРР. Темпи українізації на той момент були незадовільними: «Ми повинні покласти край тупцюванню у питанні з україні-зацією» й активно взявся за роботу, в ході якої вступив у конфлікт з першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем. Під час зустрічі зі Сталіним Шумський вимагав усунення Л. Кагановича з посади та заміщення його Власом Чубарем - більш лояльного в питаннях українізації. Під тиском розгорнутої проти нього політичної кампанії визнав «помилковість» своїх поглядів. У 1927 р. зміщений з посади наркома освіти, звинувачений у «національному ухилі». Переведий у Москву на другорядну роботу.

«Донецький Дон Кіхот»

М. О. Скрипник – старий більшовик, соратник Леніна, учасник Жовтневого перевороту, член першого уряду радянської України, з березня 1918 р. очолював Народний секретаріат, член ЦК КП(б)У. У 1927-1933 р. – нарком освіти УСРР., якому підлягали всі заклади освіти:

від шкіл до ВУАН, всі культурні установи. Активно сприяв підготовці учительських кадрів, видавничій справі, українізації середньої та вищої школи, створено 500 укр. шкіл та 2 вузи. У 1928 р. затвердив новий укр. правопис. Але його погляди на українізацію дуже часто не співпадали зі сталінськими. Тому в перший же зручний момент, після розгрому націоналістичного ухилу О. Шумського, під егідою Сталіна було створено міф про «націонал-ухильництво» М. Скрипника. 1933 р. – рік Голодомору, початку репресій в Україні. Проти Скрипника у 1931 р. фабрикують справу про членство у вигаданій ОДПУ Спілці визволення України, яка нібито готувала вбивство Й. Сталіна й вихід України із складу СРСР. Його звільняють з посади наркома освіти. Не витримавши моральних тортур, Микола Олексійович покінчує самогубством, однак і мертвого його оголосили «ворогом народу». Фактично зі смертю Скрипника припиняється українізація. 1927-1933 р називають «добою М. Скрипника».

Вчитель. Українізація до 1927 р. була партапаратною, а з приходом в Нарком освіти М. Скрипника охопила освіту, науку, культуру.

Робота в парах.

Документ 1. Підручник В.С. Власова, С. В. Кульчицького «Історія України», § 19, п.3, стор. 134.

Прослухавши біографічну довідку та свідчення учасника подій, поміркуйте, чому М. Скрипник прагнув отримати максимум можливого з офіційної політики українізації? У чому це виявилось ?

Робота з підручником В. С. Власова, С. В. Кульчицького «Історія України», § 19, п.3, стор.133. Зробіть висновки, чи мав позитивні наслідки процес українізації. Результати роботи занесіть до другої колонки таблиці.

Робота в групах.

1 група. *Робота з таблицею «Національний стан справ в Україні у 1923 та 1927 р.»*

Показники для порівняння	1923 р (у %)	1927 р. (у %)
Українці в державному апараті	35	54
Українці у складі КП(б)У	23	52
Обсяги діловодства укр. мовою	20	70
Україномовні школи	10,8	80
Видано книг укр. мовою	27	Понад 50

Дати

1. Дайте загальну оцінку змінам, що сталися у справі запровадження української мови.
2. У яких сферах успіхи у справі «українізації» були найбільш відчутними?
3. До яких наслідків, на ваш розсуд, мала призвести успішна реалізація політики «українізації»?

2 група. *Робота з таблицею «Українізація державного апарату»*

Роки	Члени та кандидати КП(б)У	Українці	Росіяни	Інші (євреї)
1922	54 818	23,3 %	53,6 %	23,3 %
1924	57 016	33,3 %	45,1 %	14,0 %

1925	101 852	36,9 %	43,4 %	19,7 %
1927	168 087	51,9 %	30,0 %	18,1 %
1930	270 698	52,9 %	29,3 %	17,8 %
1933	468 793	60,0 %	23,0 %	17,0 %

- Проаналізуйте дані таблиці й зробіть висновки.

«Вільний мікрофон»

- Як ви гадаєте, чи все населення України підтримало українізацію? Хто її не підтримував, на вашу думку? Чому?

Варіант відповіді:

- верхівка КП(б)У (Е. Квірінг - німець, Л. Каганович - єврей, С. Косіор - поляк, Л. Мельников, М. Хрущов – росіяни);
- національні меншини, вважаючи українізацію націоналізмом, «петлюрівщиною»;
- вузівські російські викладачі відмовлялися викладати «селянською» мовою;
- російські чи зрусифіковані міщани, робітники, інтелігенція;
- РПЦ;
- чиновники

Робота в групах.

Документ 2. Підручник В.С. Власова, С. В. Кульчицького «Історія України», § 19, п.3, стор. 134.

Чому політика українізації спричинила невдоволення державних чиновників УСРР? Які факти у свідченнях С. Єфремова вказують на те, що більшовицька українізація була тимчасовим заходом? Чи стала влада внаслідок українізації ближчою до народу?

Вчитель. Мовою джерел. Основною формою опору було просте ігнорування українізації – масове й по суті безкарне. Так, в 1930 р. в Артемівську (Донбас) близько половини службовців цілковито ігнорували українізаційні приписи, а кілька сотень осіб домоглися офіційного звільнення від цього важкого обов'язку... Одеська опера відмовилася ставити вистави українською мовою, аргументуючи це тим, що її колектив спирається на традиції італійського та російського виконавського мистецтва. Набуло поширення глузування з українізації (*«вы говорите это серьезно или по-украински?»*), гіперболізація її «жахіть», уїдливі кпини, анекдоти тощо.

Додатковий матеріал

М. Куліш «Мина Мазайло». Ставлення основного героя службовця апарату тресту «Донвугілля» Мина Мазайла до українізації негативне, адже був переконаний, що це спосіб зробити його «другосортним і не допустити до вищої посади».

У п'єсі є натяки на облудність скороминучої радянської українізації: «І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем відчуваю, що українізація – це спосіб зробити з мене провінціала... а вся велетенська країна перетвориться на суцільну тюрму чи концтабір, бо тільки в цих закладах немає імен та прізвищ...»

Тьотя Мотя з Курська із цього ж твору вважала, що «краще бути згвалтованою, ніж зукраїнізованою».

М. Вороний казав, що повірять в українізацію лише тоді, коли «катеринославські повії пропонуватимуть себе українською мовою»

... *Масове ж ставлення росіян до цього процесу засвідчує відомий вірш Маяковського «Долг Украине» («Говорю себе: товарищ москаль, на Украину шуток не скаль»).*

Дерево рішень. Значення українізації.

Варіант відповіді:

- українська мова в цей період мала статус державної;
- сприяла розвитку освіти і культури;
- ліквідація неписьменності;
- розвиток національної свідомості українського народу;

Учитель. Ось тому процес українізації вступав у протиріччя із великоросійською державницькою політикою і був оголошений «шкідливим, «національним ухилом».

Із резолюції червневого (1926) Пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації»:

«Партія мусить вести рішучу боротьбу у власних лавах і серед пролетарських мас проти забобонів російської та зрусифікованої частини пролетаріату, проти перекручень інтернаціоналізму, проти псевдо інтернаціоналізму, русотяпства, шовінізму.

...Рішуче боротися проти пережитків російського шовінізму, що є головною перешкодою до розв'язання національного питання, партія мусить водночас боротися і проти українського шовінізму.»

18–22 листопада 1933 року у Харкові проходив об'єднаний пленум ЦК РКП (б) та ЦК КП(б)У, який розглянув питання про «український націоналістичний ухил» і визнав, що «в даний момент головною небезпекою є місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами». Пленум прийняв постанову «Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання

боротьби з ними», що означало припинення українізації і репресії. Наступив період тотальної русифікації, який не припинявся до розпаду комуністичної імперії

- Чи можна політику українізації назвати винаходом більшовиків? (Ні. ЦР, Гетьманат, Директорія УНР)
- Що відмінного в політиці різних політичних режимів?

	Українські національні режими	Більшовицький
Мета	Спрямована на розбудову української державності, залучення до цього процесу національні меншини; дерусифікація культурного й громадсько-політичного життя	Зміцнення свого політичного панування, тримати республіки під контролем Москви (Л. Каганович своє основне завдання вбачав у тому, щоб пильно стежити «куди йде українізація, гарантуючи її спрямування у бік диктатури пролетаріату»); прагнення обмежити вплив на культуру тих верств інтелігенції, які не поділяли позицій більшовиків

«Займи позицію». Висловити міркування щодо проблемних питань:

- Українізація – останній крок непу;
- Українізація – радянський джин із пляшки

Учитель. Український історик і археограф Я. Дашкевич: «Розквіт громадсько-культурного життя... не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації... Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки – натиск

української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під назвою українізації, намагаючись дезорієнтувати населення».